

В. А. Паніш,

ВДНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ ДЕМОНСТРАТИВНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ОДЕРЖИМА»

У статті розглянуто основні аспекти дослідження психологічної акцентуації, схарактеризовано ознаки демонстративної особистості, проаналізовано різнорівневі мовні засоби вияву істероїдної акцентуації у драматичній поемі Лесі Українки «Одержима»; простежено взаємозв'язок між персонажним дискурсом та автором твору.

Ключові слова: психолінгвістика, мовна особистість, концепт, істерія, демонстративна акцентуація.

В статье рассмотрены основные аспекты исследования психологической акцентуации, охарактеризованы признаки демонстративной личности, проанализированы разноуровневые языковые средства проявления истероидной акцентуации в драматической поэме Леси Украинки «Одержимая»; прослежена взаимосвязь между персональным дискурсом и автором произведения.

Ключевые слова: психолингвистика, языковая личность, концепт, истерия, демонстративная акцентуация.

In the given article the main aspects of research of psychological accentuation are considered, the peculiarities of demonstrative personality are characterized, multilevel linguistic means of expression of hysteroid accentuation in the dramatic poem by Lesya Ukrainka «Obsessed» are analysed; the relationship between the discourse of character and the author of the work is observed.

Keywords: psycholinguistics, language personality, concept, hysteria, demonstrative accentuation.

На сьогодні залишаються недостатньо вивченими приховані можливості художнього тексту, в тому числі його психологічно-сміслового енергетика. *Лінгвістичний підхід*, що був панівним у ХХ ст., розглядав художній текст як об'єднання і послідовність мовних одиниць, що володіють ознаками зв'язності, цілісності, емотивності. Автор у таких дослідженнях перебував десь на периферії; його роль зводилася до простого конструювання тексту. По-новому дослідити прагматичний потенціал текстів допоможе актуальний нині *лінгвопсихологічний підхід*, який не тільки враховує інформативність та структуру тексту, але й розглядає автора як важливу складову художньої системи твору. При цьому враховуються такі особливості, як спонтанність мовлення, мислення, психічна сутність митця, підсвідомо «зашифрована» у створеній ним художній реальності. Перепрочитати доробок знакових для української культури постатей у психолінгвістичній площині дозволяє змодельовати психологічний портрет письменника та простежити механізми впливу художнього слова на читача. Робочою гіпотезою статті є існування взаємозалежності між лінгвістикою тексту та психологією мовної особистості.

Загалом проблема зв'язку літературної творчості митця з його психікою в науці не нова. Літературознавчий психоаналіз в Україні добре представляють Г. Грабович, Н. Зборовська, О. Забужко, М. Моклиця, О. Бідюк, Л. Плющ, Г. Левченко та ін.; але мовний психоаналіз тільки починає розвиватися. Великий вклад у його розвій внесли вчені кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Так, О. Маленко здійснила психологічну інтерпретацію образу неба у поетів «молодої музи»; Т. Ковальова дослідила психологію кольору на матеріалі поезії неокласиків; І. Богданова у психологічному ключі охарактеризувала зображення простору у мові творів М. Семенка й В. Поліщука. Чимало наукових розвідок у плані психології творчості належить Л. Лисиченко.

Окремим напрямком у психолінгвістиці є проблема психологічної акцентуації. Її започаткували ще К. Юнг, Г. Винокур, К. Леонгард, котрі неодноразово підкресливали психологічну складову художнього мовлення. Німецький психіатр К. Леонгард [6] розглядає акцентуацію характеру як посилення міри певних рис вдачі та характеру. Від психопатій акцентуація відрізняється тим, що відсутня однозначна визначеність їх прояву у всіх без винятку ситуаціях взаємодії людини зі світом: поведінка людини залишається варіабельною. Пізніше конструктивно-комплексна природа психологічної акцентуації була ґрунтовно проаналізована у кандидатських і докторських дисертаціях таких учених, як В. Белянін [1], С. Чалкова, Т. Прокоф'єва [10], І. Мазирка [9], Я. Бондаренко [2]. Ці автори будують свої дослідження на матеріалі зарубіжної літератури: В. Белянін – на матеріалі російських текстів; Т. Прокоф'єва – англійських, американських та російських джерел; Я. Бондаренко – на базі художніх текстів американської літератури. На матеріалі української художньої літератури наукових статей про психологічну акцентуацію ми не виявили, тому й вирішили заповнити цю прогалину. На часі уже маємо кілька розвідок, присвячених акцентуованим мовним особистостям П. Куліша, В. Винниченка, Т. Шевченка, І. Чендея, Ф. Потушняка. **Мета** цієї статті – декодувати текст одного твору Лесі Українки на предмет виявлення у ньому прихованої інформації про авторку. **Джерельною** базою дослідження слугує драматична поема «Одержима» [12], у котрій інтерпретується відомий біблійний сюжет – дні вчителювання Ісуса Христа, його розп'яття та воскресіння. У центрі твору перебуває Міріам (Марія Магдалена), одержима духом жінка, яка принесла Месії свою любов і своє життя. Абрам Гозенпуд назвав поему апофеозом «могутньої любові і ненависті» [3; 47]. **Актуальність** статті полягає в орієнтації її проблематики на сучасну парадигму когнітивної лінгвістики. Через текстове дослідження можна здійснювати психологічний аналіз авторського бачення світу. При цьому звертають увагу на когнітивний стиль, тему, концептуальні девіації, вербальну поведінку персонажів тощо.

Головна героїня Міріам втілює поведінкову модель **демонстративної (істеричної)** особистості. І першим підтвердженням цього є зображення її в макро- і мікросоціумі. За свідченням В. Беляніна, у «красивих» текстах (тобто у текстах, де фігурують демонстративні акцентуанти. – В. П.) зазвичай описуються страждання жінки [1;177]. «*Я знаю те, що я нещасна жінка*» (с. 133), – констатує сама героїня. Міріам страждає через своє нерозділене кохання до Месії, а також через фатум долі самого Спасителя, приреченого на самотність.

Дослідники психології творчості часто звертають увагу на **концептуальні девіації**, тобто гіпертрофію негативно заряджених концептів.

Як зауважує Я. Бондаренко, «для дискурсу демонстративних мовних особистостей найтиповішою є гіпертрофія концепту БОЖЕВІЛЛЯ [2, с. 13]. В аналізованому творі Лесі Українки цей концепт закодований уже у самій назві – «Одержима». За СУМом, поняття «одержимий» можна трактувати і як захоплений якимось почуттям, і як божевільний, «у якого ... вселився злий дух» [СУМ, т 5, с. 625]. У поемі божевілья Міріам несправжнє, воно має не так фізичне підґрунтя, як філософське, бо спричинене духом *протесту, бунту* проти традиційного християнського вчення.

Спостерігаємо у тексті твору й гіпертрофію негативно зарядженого концепту САМОТНІСТЬ, яка найчастіше репрезентується прикметником *одинокий*, рідше – іменником *самотина*. Зважаючи на те, що істероїди належать до епатажних особистостей, вони завжди потребують широкої і вдячної публіки, а серед ворожого натовпу почуваються самотніми. Ось чому Міріам болісно сприймає самотність Месії: «*Який він одинокий, боже правий!*» [12, с. 131]; «*Невже він завжди буде одинокий?*» [12; 131]; «*...і нещасним бути, нещасним, так, бо вічно одиноким*» [12, с. 132]; «*Хто міг би врятувати його самого/від самотини...?*» [12, с. 132]; «*Боже, знов він одинокий, ще гірше, ніж в пустині! Сії люди твердіші від каміння*» [12, с. 142]; «*Умер він, зраджений землею й небом, як завжди, одинокий*» [12, с. 145]. Самотньою Міріам вважає і себе. Я. Бондаренко слушно вживає для таких випадків термін «Я-концепція», розуміючи під ним особистісне ставлення героя до самого себе. Я-концепція Міріам яскраво проявляється у таких мікроконтекстах: «*як завжди, одиноким*», «*...вічно буду одиноким*» [12, с. 145]; «*...я буду всім чужа і одиноким*» [12, с. 145]. У поєднанні з іншими мовними засобами (зокрема інтенсифікаторами *вічно, завжди, знов*) лексеми *одинокий, самотній* утворюють згусток ідейно-емоційного звучання.

Важливим компонентом комунікативно-прагматичної характеристики демонстративної особистості є **еґоцентрична вербальна поведінка**, яка репрезентується зловживанням займенника Я, вербальною афектацією, вживанням гіпербол, яскравим напруженим демонстративно-театральним мовленням, послабленням емоційно-вольового контролю. Загалом у тексті твору, який охоплює 24 сторінки, ми нарахували 78 фіксацій займенника Я (*я прагну* [12, с. 131]; *я загину*; *чого ж я сподівалась*; *Я не знаю, / чого я йшла з юрбою тільки я торкнути не посміла* [12, с. 132]; *спокій/я хочу дати тобі; не хочу я спокою*; *я не рівняюся до тебе, ні!/ Я знаю те, що я нещасна жінка* [12; 133]; *я вірю, що ти божий син, Мессіє* [12, с. 134] та ін.). Знаками вербальної афектації у пристрасній мові Міріам є прокльони: «*Хоч би мене убила блискавиця...*» [12, с. 131]; «*Хай їм вона [кров] на голову впаде*» [12, с. 138]; «*Бодай вам вічний сон наліг на груди*» [12; 143]; «*...проклинаю все те, що він любив*» [12, с. 145]; «*Хай би очі/ їм випекло, ті очі безсоромні* [12, с. 145]; «*О, будьте прокляті!*» [12, с. 152]; «*Я проклинаю вас прокльоном крові!* [12, с. 152].

Еґоцентрична вербальна поведінка головної героїні добре вимальовується у ставленні до людей, котрі не розуміють і цим самим немовби зраджують Месію. Її ненависть яскраво підсилюється гіперболами. Так, *твердішими від каміння* [12, с. 142]. Міріам називає сплячих учнів Месії. Далі з образом каменю порівнює черствість їхніх душ: «*Каміння у пустині відкликалось/потрійною луною, але сі/не обізвуться, ні, дарма надія!*» [12, с. 144].

Як демонстративний акцентуант, Міріам **не здатна до компромісу**. Це добре видно у її суперечці з Месією. Він прийшов на землю врятувати собою людей, а вона вважає його жертву марною. Твердо переконана, що *такий* народ не вартий *такої великої* жертви. Більше того, вона навіть Богу докоряє за безсердечність до свого сина: «*Сам Вельзевул, напевне, / почув би милосердя*» [12, с. 143]. Правда, як зауважують психологи, істероїди дуже рідко, але здатні проявити певну **стратегічну гнучкість**. Здатна на це Міріам. Так, не сприймаючи вчення Месії, вона ні на мить не заперечує **самого** Месію:

Мессія

У тебе мало віри. Якби ти

Хоч зерня віри мала....

Міріам

О, я вірю,

без краю вірю в тебе, сине божий,

та я не вірю в себе! Я не вірю,

щоб я могла твої слова прийняти.

Мессія.

Таке смирення гірше від гордині.

Міріам

О, сто раз гірше, я те добре знаю,

І з того розпач мій [12, с. 136].

Та на цьому певна поступливість Міріам й закінчується. По мірі розвитку сюжету її **еґоцентризм** посилюється. Зневага до натовпу підсилюється великою кількістю вигуків, окличних речень, риторичних запитань, звертань, заперечних конструкцій.

Міріам / (з відразою)

Щоб я до вас прийшла?!
 Ховатися по норах вкупі з вами?
 Мені при вас нема чого робити:
 У мене на чолі немає плями!
 Старий
 А в кого ж є?
 Міріам
 У вас, у всіх у вас!
 Усі ви допустили, щоб Мессія
 Кривавий викуп дав за ваші душі.
 І вам прийнять його було не тяжко?.. [12, с. 149].

Демонстративні мовні особистості у **вербальному конфлікті** можуть переходити від ролі жертви до ролі переслідувача. Мірім – і жертва, і переслідувач водночас. Жертва – бо «одержима духом», самотня; а переслідувач – бо проклинає; протестує, навіть здатна запустити каменем в голову людині.

За кожним текстом стоїть його творець. Дослідники неодноразово вказували на можливість ідентифікації психологічних особливостей мовної особистості автора на основі створеного ним тексту. Про це писали В. Белянін, Л. Виготський, Г. Винокур, М. Коцюбинська, А. Леонтьєв, Л. Лисиченко та ін.. Світ духовної реальності Міріам співзвучний з деякими біографічними фактами Лесі Українки. Нагадаємо, що поема «Одержима» була написана за одну ніч 18 січня 1901 року в Мінську біля ліжка вмираючого Сергія Мержинського, котрого Леся широ кохала, хоч і не відчувала взаємності. У її листах є немало зізнань, котрі підтверджують, що саме негативні враження – болі, втрати, хвороба – ставали каталізаторами творчості. Саме із загостренням морально-фізичного стану дослідники пов'язують наявність у її творах мотивів ризику смерті, свідомої добровільної жертви [5, с. 283]. Як і Леся Українка, Міріам теж залишається наодинці зі своїм почуттям і віддає себе в жертву. Про граничне душевне напруження, котре передувало написанню поеми, сама Леся напише 13 січня 1903 року в листі до Івана Франка: «Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на ширість, то признаюся вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» [11, с. 18] (фр. «я з того зробила драму»). Про потребу зняти своє напруження шляхом втілення його у драмі можна судити з таких слів: «... моя Одержима розбила голову слuzі синедріону, так зате у всіх моїх знайомих голови і досі цілі...» [11, с. 18].

У критичній літературі неодноразово згадується про напади істерії у письменниці. Зі статті О. Каревіна дізнаємося, що мати Олена Бджілка теж страждала цією недугою, навіть проходила лікування [4]. Тому істерія у Лесі Українки могла бути спадковою. Це відбивалося і в творчості. Як слушно зауважує Г. Левченко, «напади істерії були асоціативно пов'язаними в її свідомості з поведінкою одержимих злими духами, біснуватими» [5, с. 287]. Отже, уже сама назва твору видає в авторові істероїдного акцентуанта.

Демонстративні особистості, за свідченням психологів та психіатрів (В. Беляніна, К. Леонгарда та ін.), схильні до бунту. Чи знайдемо тут точки дотику між Міріам та авторкою? Красномовну відповідь знаходимо у монографії Г. Левченко: «... у Лесиному житті і без такого сильного чинника, як смерть коханого чоловіка, було достатньо підстав для описаного в драматичній поемі метафізичного бунту. Образ одержимої поповнює ряд створених сучасниками поетеси Ф. Ніцше та Ф. Достоєвським – метафізичних бунтарів, які з глибини свого людського відчаю та переживання ситуації абсурду пред'являють претензії навіть Месії, котрий помер задля спасіння людей» [5, с. 287]. Тут можемо говорити про запозичення мотиву, але якби Лесі Українка не була психологічно чутливою, то страждання Сина Божого її б не схвилювали, а, відповідно, й не лягли б в основу драматичної поеми.

Зауважимо також, що демонстративні (істероїдні) акцентуанти наділені акторськими здібностями. Це підтверджує і німецький психіатр К. Леонгард: «демонстративні особистості ... охоче зізнаються у своєму акторському даруванні» [6, с. 31]. Зі спогадів сучасників, Леся Українка охоче грала на сцені, любила публіку. Поведінка її Міріам теж значною мірою театралізована. Це проявляється і в манері тримати себе, і в гордовитому мовленні, і в різкому протиставленні себе юрбі.

Отже, психолінгвістичний аналіз драматичної поеми «Одержима» та зіставлення мовного матеріалу з деякими фактами біографії письменниці дозволили нам представити Лесю Українку як активну вербальну особистість, якій притаманні риси демонстративної акцентуваної особистості. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розширенні джерельної бази і декодуванні інших драматичних творів знакової для української культури особистості.

Література:

1. Белянін В. П. Основы психолінгвістической диагностики / Валерий Белянін. – М. : Тривола, 2000 – 248 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pedlib.ru/Books/3/0476/3_0476-259.shtml
2. Бондаренко Я. О. Дискурс акцентуованих мовних особистостей: комунікативно-когнітивний аспект (на матеріалі персонажного мовлення в сучасній американській художній прозі). Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Я. О. Бондаренко. – К., 2002. – 19 с.
3. Гозенпуд А. Поетичний театр/ Абрам Гозенпуд. – К. : Мистецтво, 1947. – 302 с.
4. Каревін О. Жертва матери. Малоизвестная Леся Украинка, 2011 / О. С. Каревин – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.edrus.org/content/view/23309/47/>

5. Левченко Г. Д. Міф проти історії. Семіосфера лірики Лесі Українки / Г. Д. Левченко. – К. : Академвидав, 2013. – 327 с.
6. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. – Киев, 1981. – 321 с.
7. Лисиченко Л. Психологічний фактор у поетичному мовленні. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream>
8. Личко А. Є. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Під ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова / А. Є. Личко. – М. : Изд-во МГУ, 1982 – С. 288–318.
9. Мазирка И. О. Психолінгвістическіе основы вербальной характеристики личности и языковой картины мира героев художественной литературы. Автореферат дисс. докт. філол. наук / И. О. Мазирка. – Москва 2008. – 38 с.
10. Прокофьева Т. В. Семантическое поле истероидной акцентуации личности. Автореферат дисс. ... канд. філол. наук / Т. В. Прокофьева. – М., 2009. – 69 с.
11. Українка Леся. Зібр. творів: у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 12. – 462 с.
12. Українка Леся. Одержима // Українка Леся. Зібр. творів: у 10 т. / Леся Українка. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1964. – Т. 3. – 462 с.